

УДК 343.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.124>

ФРОНТИР У ФОКУСІ КРИМІНОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ: ПОНЯТТЯ, ЗМІСТ, ВИМІРИ

Кріцак І.В.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права і кримінології
навчально-наукового інституту №1,
Харківський національний університет внутрішніх справ
ORCID: 0000-0003-3530-4269*

Пригоцький В.А.,

*кандидат юридичних наук, доцент
кафедри права та суспільних наук ПВНЗ,
«Вінницький фінансово-економічний університет»
ORCID:0000-0002-0790-0541*

Морозова О.М.,

*кандидат юридичних наук,
завідувач кафедри права та суспільних наук ПВНЗ,
«Вінницький фінансово-економічний університет»
ORCID: 0009-0001-6124-1938*

Кріцак І.В., Пригоцький В.А., Морозова О.М. Фронтір у фокусі кримінологічного аналізу: поняття, зміст, виміри.

В українському наукометричному просторі дедалі частіше порушується питання фронтиту. Причому йдеться про багато його різновидів: починаючи від інформаційного та дипломатичного і закінчуючи історичним чи оборонним. Важливим є дослідження даного феномену з міждисциплінарних позицій. На окремих з них ми зупинимось, адже питання фронтиту має велике значення у вивченні зла/злочинності, криміногенності як у загальнодержавному, так і загальноцивілізаційному/планетарному масштабі. На особливу увагу в умовах сьогодення заслуговує оборонний фронт/оборонна політика української держави, що охоплює широкий комплекс фронтів, що входять до цього поняття. Кримінологічне осмислення у цьому контексті є також неабияк важливим у відстоюванні української незалежності та рубежів самобутності, національних кордонів тощо. Загалом сьогодні понад 500 наукових фахових статей з кореневою сполукою «фронт» розміщених у Національній бібліотеці України ім. В.І. Вернадського. Методом міждисциплінарного аналізу, відібраний унікальний науковий матеріал спрощений за смисловою навантаженою, що може бути використаний при читанні лекцій з кримінології «фронтирна злочинність» та в інших важливих цілях розбудови оборонної свідомості України.

Фронтір як концепт прикордоння та межі є не лише предметом дослідження істориків, а й активно вивчається кримінологами (зокрема Ю.В. Орловим) з позицій детермінантного складника. Він розглядається як ключ до розуміння причин і факторів глобальних трансформаційних процесів, що безперервно відбуваються у цивілізаційному масштабі. Фронтір постає як концептуальне явище та динамічний процес, що вимагає багатовимірного осмислення. Сучасні наукові тенденції підкреслюють необхідність дослідження фронтіру з різних перспектив: географічної, соціально-структурної, ідеологічної та духовно-ціннісної. Це зумовлено інтенсивним розвитком суспільних відносин, інформаційних технологій, а також викликами, пов'язаними з війнами, природними катастрофами, виснаженням ресурсів і міжетнічними конфліктами. У сучасній кримінологічній парадигмі фронтір виступає як простір взаємодії, конфлікту та адаптації, що вимагає комплексного аналізу для формування ефективних стратегій протидії злочинності та забезпечення стабільності у період глобальних змін.

Ключові слова: злочинність, детермінація злочинності, фронтір, фронтірна злочинність, війна, цінності, протидія злочинності.

Kritzak I.V., Pryhotskyi V.A., Morozova O.M. Frontline in the focus of criminological analysis: concept, content, dimensions.

In the Ukrainian scientometric space, the issue of the frontier is increasingly being raised. Moreover, it refers to many of its varieties: from the informational and diplomatic to the historical or defense. It

is important to study this phenomenon from an interdisciplinary perspective. We will focus on some of them, because the issue of the frontier is of great importance in the study of evil/crime, criminality both on a national and civilizational/planetary scale. The defense front/defense policy of the Ukrainian state deserves special attention in today's conditions, as it covers a wide range of fronts included in this concept. Criminological reflection in this context is also very important in defending Ukrainian independence and the boundaries of identity, national borders, etc. In general, today more than 500 scientific professional articles with the root compound "front" are available in the Vernadsky National Library of Ukraine. By the method of interdisciplinary analysis, the selected unique scientific material is simplified in terms of semantic load, which can be used when lecturing on criminology "frontline crime" and for other important purposes of building the defense consciousness of Ukraine.

The frontier as a concept of border and boundary is not only the subject of research by historians, but is also actively studied by criminologists (in particular, Y.V. Orlov) from the standpoint of a deterministic component. It is seen as a key to understanding the causes and factors of global transformation processes that are continuously taking place on a civilizational scale. The frontier appears as a conceptual phenomenon and a dynamic process that requires multidimensional understanding. Modern scientific trends emphasize the need to study the frontier from different perspectives: geographical, social and structural, ideological, and spiritual and value. This is due to the intensive development of social relations, information technologies, as well as challenges associated with wars, natural disasters, resource depletion and interethnic conflicts. In the modern criminological paradigm, the frontier acts as a space of interaction, conflict and adaptation, which requires a comprehensive analysis to formulate effective strategies to combat crime and ensure stability in times of global change.

Key words: crime, determination of crime, frontier, frontline crime, war, values, counteraction to crime.

Українська війна сьогодні набула цивілізаційного масштабу. Ми чуємо, що понад 10 тис. солдатів КНДР буде залучено у війні. Україна й так віддала велику ціну та плату за європейську свободу. Потенціал/ресурс українців, як людський, так емоційно-вольовий та матеріальний без підтримки міжнародних партнерів завершується. Зниження віку українських воїнів до 18, а то й подекуди 14 років, що часто виголошується у мас-медійному просторі є нонсенсом. ТЦК виловлюють усіх, кого лише можна, щоб відправити на фронт захищати рубежі нашої держави, неньки України. Однак, мало хто хоче замислитись, що внутрішній/державний фронт в результаті корупційної складової загруз у різного роду нераціональностях використання фінансових ресурсів, що поступають у бюджет держави від міжнародних партнерів. Колосальні заробітні плати чиновників в умовах війни, в той час, коли бабуся віддає останню гривню на захист українського фронту чи сплату комуналки, коли вже не має коштів на елементарне – ліки та харчування. Корупція МСЕК – це лише невеличка частина всього того, що відбувається сьогодні на різних фронтах, зокрема ТЦК, НАБУ, САП, прокурорському та судовському рівні, інших органів влади, коли зарплати таких чиновників колосальні, а пенсіонерів треба вижити за пенсію 2-3 тис. грн, якщо вона ще нарахована йому. Щодня бачимо мільйонні статки чиновників, а лише одиниці хто зазнав реального позбавлення волі. Ось таке українське законодавство та правоохоронна система, коли запроторити корупціонера-хабарника за ґрати не така вже й легка справа. В умовах нинішньої війни за такої ситуації може виникнути самосуд. Терпець українців може у будь-який час увірватися, коли військові, дружини й матері підіймуть бунт. На жаль, так можна поверхнево описати ситуацію, яка склалася. З кримінологічних позицій слід висловити відповідні застереження у тому, що українська національна натура дуже терпелива, але коли такий терпець вривається – це призводить до бунтів, потрясінь, революцій, повстань. Гніт народу повинен мати свої межі. (І.В. Кріцак)

У всякій праці, коли людина призиває Бога, Господь неодмінно допомагає. Тому в українській національній традиції є хороше привітання «Бог у допомогу Вам». Ми цим самим налагоджуємо/не втрачаємо зв'язок з Небом, з Богом. Використання такої методики є досить важливим у науці. При відкритті кожної нової наукової статті ми можемо сказати: «Господи Благослови», щоб побачити найбільш важливий науковий/мисленнєвий матеріал. Справді, марна наука без Бога, марний наш шлях і життєва дорога без Бога. Тому використання подібних методик в умовах нинішньої російсько-української війни суттєво допоможе привспіти на науковому фронті. Цим самим ми відриваємось від всього земного і спрямовуємо свої зусилля по вертикальній лінії Хреста, щоб не зметушитись у мирських клопотах нинішнього швидкоплинного життя, коли слід спішити жити, адже завтра може не настати. Так і святі отці говорять, завжди задумуйся над днем смертним і тоді не згрішиш. По суті все наше життя проходить за двома лініями Хреста. Більше часу ми знаходимося на горизонтальній/земній лінії не замислюючись над Небесним. Бачимо, як використання правиль-

них методик у житті людини допоможе налаштовуватись на вертикальну лінію зв'язку з Небом, з Небесною Церквою – торжествуючою/тріумфальною/переможною і Земною войовничою проти всього зла, всього неправомірного, протиправного, злочинного (**І.В. Крицак**)

Актуальність розроблення наукової проблеми. Проблематика теорії «фронтиру» на сьогодні досить актуальна тема, адже простежується на перетині проблемних питань географії та гуманітарних дисциплін, у тому числі історії, історичної географії, яка конкретизує в просторових координатах уявлення про історичний процес, пов'язуючи останній з певними територіями. І одним із напрямків історичної географії як спеціальної історичної дисципліни є історична політична географія, дослідження якої направлені на встановлення та трансформацію державних та адміністративних кордонів, визначення регіональних центрів тощо [1, с. 114]. Звідси, поняття «фронт» як кордону або прикордонної смуги має розглядатися і в контексті кримінологічних проблем. Надважливо визначити поняття та сутнісні характеристики фронтиру і його складових з кримінологічного боку.

Ф. Тернера, американця, який вперше вжив термін фронтір цікавлять процеси у найрізноманітніших сферах суспільного життя, а саме: «Просування фронтиру означало неухильне віддалення від впливу Європи, а разом з тим – постійне збільшення суто американських рис. Вивчення цього просування, людей, які зросли за таких обставин, а також політичних, економічних і соціальних його результатів, – це вивчення по-справжньому американської частини нашої історії» [2, с. 14]. Таким чином, фронтір має для Ф. Тернера цінність лише як особлива територія, яка зумовила процеси трансформації [3, с. 212]. Яким сьогодні є американський та європейський фронтір – гранична лінія, що розмежовує різні народи й цивілізації, чи навпаки в результаті мультикультуралізму, чи боротьби за ресурси відбувається постійна зміна фронтирів.

«Ми» та «вони» («своє»/«чуже») – основна дихотомія етнокультурного розвитку людства [4, с. 23–44]. В. Мельник [5, с. 8] наголошує, що імпліцитний (внутрішній) сенс етнічної історії полягає в постійному розмежуванні «свого» та «чужого». «Оцінні судження» етносів переростають у традиції, для котрих «ми» виступаємо завжди хорошим началом, а «вони» наділяються щонайменше нейтральними чи відверто негативними рисами. З часом ми/вони переростає у «єдність протилежностей» або «взаємну компліментарність». Звідси, перед дослідниками політичної культури фронтирних етносів (спільностей, що живуть на перехресті «цивілізацій» чи «суперетносів») виростає безліч історичних та світоглядних пасток, які можуть позбавити їх відчуття правдивої цивілізаційної спільності або спрямувати шляхом хибної інтерпретації наявних фактів. Таким специфічним прикладом фронтирного етносу є українська нація, що нині закономірно переживає кризу старої (етноцентричної) і паралельно пошук нової (державоцентричної) національної ідентичності. Вчений наголошує, що українці – фронтирна нація з розвиненим патерном спільноти індивідуалістів-господарників, що, однак, ніколи не заважало вступати в компліментарні політичні відносини з представниками кочівницьких культур.

Метою дослідження є комплексний теоретико-методологічний аналіз концепту фронтиру як особливого соціально-просторового феномену з позицій кримінологічної науки. Дослідження спрямоване на розкриття сутності поняття «фронтір» у кримінологічному контексті, визначення його змістовних характеристик, структурних елементів та різноманітних вимірів функціонування.

Поняття фронтиру в українській кримінологічній та історичній науці. Про важливість теорії фронтиру у сучасній українській кримінології свідчать публікації Ю.В. Орлова. Вчений наголошує, що фронтір – це кордон між світами, культурами, епохами. Давньогрецька філософська традиція позначала фронтиром лінію розмежування між пізнаним греками світом, ойкуменю (ойкосом), та невідомістю, варварськими землями. Давньоримська культура оперувала латинським терміном «*fronteria*» у значенні передньої частини чого-небудь, що відповідає сучасному французькому «*frontiere*». Фронтір – місце зіткнення цивілізацій, культур. Це місце – опозиційне, визначене станом боротьби, імпліцитно передбачає експансію та захист, стан ворожості, тривожності, жертвовності. Це місце – міфологізоване, визначає бінарну опозицію, матрицю сприйняття, соціального орієнтування, в якій той самий кордон, межа виконують функцію групової консолідації, солідаризації у протиставленні, відмежуванні та, таким чином, визначенні ідентичності [6, с. 334].

Однак у сучасному світі з розвиненими формами масової комунікації, ефектами глобалізації, що значною мірою (за нормальних, не екстремальних умов) елімінують значення державних кордонів, фронтири мають властивість виникати на інших, не фізичних рівнях соціально-групових взаємодій. Вони представлені межами соціальних сценаріїв, наративів, дискурсів, знаково-символічних, меметичних систем. Межі ці мають як географічні, так і позагеографічні контури фіксації. При цьому важливо бути свідомим тієї обставини, що, будучи емоційно резонансними, суб'єктивно значущими обрисами інтерактивних матриць, в межах яких відбувається соціальна ідентифікація,

привласнення й ретрансляція досвіду (пам'яті, постпам'яті – у термінології М. Хірш) попередніх поколінь як власного, фронтити постають зонами актуалізації бінарних опозицій. Для бінарних же опозицій («свій – чужий», «Схід – Захід», «проукраїнський – проросійський», «патріот – сепаратист» і т. д.) властивим є відношення не констеляції, а субординації, ієрархії. Звідси – й прагнення до домінування, підкорення. Тож фронтити завжди постають як результат та, водночас, фактором детермінації різниці потенціалів (відмінностей на рівні соціальних конвенцій про ідентичність, про оцінки минулого, теперішнього та майбутнього), а тому несуть на собі заряд соціальної напруженості, конфліктогенності, криміногенності [6, с. 335]. Досить сильною та розлогою є наукова стаття Ю.В. Орлова 2024 року «Повоєнний транзит України: матриця криміногенних ризиків перехідного правосуддя», де вчений торкається та розкриває важливі аспекти історичних ретроспектив та сьогодення фронтиру [7].

Поняття фронтир передає семантичний зміст феномену рухомого кордону. Мова йде не лише про міждержавний кордон. На всіх етапах світової історії рухомими були міжцивілізаційні кордони. Балкани та Україна як приклади таких міжцивілізаційних кордонів між християнським та мусульманським світами були конфліктними на різних етапах світової історії. Стаття присвячена проблемі впливу історичного феномену війни на зміну фронтирів. Специфіка локальних війн на відміну від світових полягає в обмежені політичних цілей, масштабів військових дій, засобів збройної боротьби в специфічній стратегії та тактиці. Світові війни по-суті є зіткненнями цивільного населення, одітого в шинелі. Війна світова повинна мати вагомі глобальні наслідки для всього світу. Головна ознака світової війни участь у ній найбільш потужних військових держав та основних міжнародних угруповань. Соціально-історичне поняття світова війна визначається за різними ознаками. З соціально-історичного погляду подібний тип війни є наслідком переходу до загального військового обов'язку та домінування технічних засобів ведення війни. Саме технічному прогресу ХХ ст. людство зобов'язано кривавими війнами, які торкались всього суспільства включно з тилом. Крім соціальних та психологічних джерел конфліктів, які можуть розглядатись як втілення соціального феномену війн, не менше значення, як свідчить багатий досвід історії, мають і культурні, етнічні та політичні джерела конфліктів. Вихід із військового конфлікту пов'язаний із цілями його учасників та засобами, які вони використовують. Його тривалість та інтенсивність залежить від устремлінь опонентів від їх ресурсів часу та зусиль, які потрібні для розробки мирного рішення. Угоди, в яких чітко зафіксовано цілі ворожих сторін оговорено момент закінчення боротьби, зменшують тривалість конфлікту. Такий блицкриг можливий і якщо одна зі сторін відносно швидко домоглася своєї мети, а інша ворогуюча сторона прийняла цей факт, як знак своєї поразки. Тому потенційний переможець повинен уявляти удар за якими символами супротивник сприйме за свою поразку. У обмеженій війні її учасники виходять з розуміння, що сутичка між ними не повинна торкатись їх існування. Тотальна війна це боротьба на знищення. Войовничі готові використати будь-які заходи, аби знищити супротивника. За доби холодної війни існувала небезпека безпосередньої сутички між найбільшими державами та військово-політичними угрупованнями, або ризик поступового переростання локального конфлікту в глобальний. Путінська війна проти України це і війна проти ліберальної демократії та проти нового піднесення Заходу, який був би здатний у такому випадку модернізувати за ліберально-демократичним зразком російську автократію [8, с. 7].

Щодо поняття слововжитку фронт. Сьогодні вживаються такі назви як *дипломатичний фронт* (міністр закордонних справ України Д. Кулеба, 2020-2024 рр.) [9]. *Оборонний фронт*. Логістика важлива ще і тим, що обслуговує армію, визначає етапи військових дій, намічає тактичні цілі. Все дуже просто: без логістики не можна забезпечити, а отже, і здійснити військові дії. Майстерність на війні – це перш за все вміння планувати свої дії так, аби відрізати ворога від постачання [10, с. 37]. *Юридичний фронт*. За словами О.В. Кресіна, у нинішніх умовах особливого значення набуває юридичний фронт протистояння агресору. По-перше, юристи покликані творити нові смисли, виваженою науковою мовою обґрунтовуючи наше право на існування, цілісність і суверенітет – на протигагу дискурсу агресора, ладного виправдати своє порушення всіх принципів права і моралі. По-друге, своїм узагальненням і юридичною кваліфікацією величезної кількості злочинів, проблем і ситуацій, викликаних війною, своїми висновками й рекомендаціями юристи й політологи створюють фундамент захисту і відновлення прав та інтересів людини й держави. І хоча право не діє так швидко й ефектно, як військова сила, політичний та економічний тиск, але в тривалій перспективі воно є не лише більш ефективним, а й єдиним надійним засобом відновлення справедливості [4, с. 818]. *Фронтир у медичній галузі*. Фронтірний аналіз дає змогу проводити визначення ефективності, а саме визначення ефективності витрат на охорону здоров'я та соціально-демографічних показників, таких як рівень соціального захисту, тривалість життя, роки здорового життя. За допомогою програмного забезпечення Frontier Analyst Application маємо можливість провести порівняння

країн та визначити країни, котрі досягли найкращих результатів у своїй стратегічно-економічній політиці в розрізі охорони здоров'я населення [12, с. 174]. В.В. Койбічук, С.А. Дрозд говорять про фронтірний аналіз країн, що входять до складу Організації економічного співробітництва та розвитку, з метою визначення країн-еталонів у розрізі якості системи охорони здоров'я. Під час проведення аналізу в програмі Frontier Analyst Application здійснено розподіл країн на три підгрупи для якісного аналізу та виділення країн із високими показниками ефективності системи охорони здоров'я. У розрізі кожної групи виділено дві країни, які утворили кордон ефективності. Проведений фронтірний аналіз дав змогу здійснити візуалізацію, наскільки і яка країна відстає від еталона серед обмеженого списку країн. Окрім того, обґрунтовується нагальна необхідність удосконалення реформи охорони здоров'я України на основі порівняльного аналізу щодо її якості та ступеня задоволеності населення отриманими медичними послугами [12, с. 178].

Домашній фронт в умовах першої світової війни. У 1915 р. жителі Кам'янця-Подільського стали переконуватися в тому, що їхні сподівання на швидкоплинний характер війни були марними, хоча саме на вірі у швидку перемогу ґрунтувалися проурядові ура-патріотичні настрої 1914 р. Перша світова трансформувалася в тотальний воєнний конфлікт на виснаження, результат якого значною мірою визначався в тилу, де йшло запекле протистояння на «домашньому фронті». Найбільш запеклого характеру набули питання щодо чистоти громадської моралі, боротьби проти внутрішнього ворога в контексті кристалізації міжнаціональних стосунків на рівні свій-чужий, забезпечення населенням своїх щоденних потреб товарами найпершої потреби. Щоправда, відносна наближеність Кам'янця-Подільського до лінії фронту через рік війни дала йому несподівану перевагу над більшістю українських міст у такій соціально чутливій сфері, як житлова. Внаслідок тогочасного відступу російських військ із подільського губернського центру виїхали на схід місцеві чиновники та працівники низки підприємств та установ, що унеможливило загострення квартирного питання, яке охопило більшу частину українського тилового міського простору. Оскільки для колективного сприйняття дійсності «поворот 1915 р.» означав зміну повсякденних установок і практик, відтоді можна говорити, що «домашній фронт» у Кам'янці-Подільському все більше затьмарював події війни, навіть після широко розтиражованого воєнною пропагандою «брусиловського прориву» [13, с. 111].

Війна та історія у боротьбі фронтирів. Сучасна російсько-українська війна, якою вона є і як слід діяти далі? 22 червня 1941 р. нацистська Німеччина напала на СРСР. Зіткнення двох тоталітарних систем призвело до війни титанічних масштабів і небувалої жорстокості. З боку нацистів та їхніх союзників у боях брали участь близько 5,5 млн осіб і 4,3 тис. танків. Червона армія перевищувала війська супротивника за живою силою в 1,2 рази, в танках – у 5 разів, в літаках – у 2,5 рази [14, с. 227]. З огляду на перевагу в танках, артилерії, авіації верховне радянське командування у другій половині 1940-х рр. – на початку 1941 р. розробляло плани війни на Заході, визнаючи лише наступальну тактику, тому ударні сили РСЧА (механізовані корпуси) були сконцентровані в районах, стратегічно невідповідних для оборони [15, с. 47]. Попри зрив термінів наступального плану «Барбаросса», гітлерівські війська отримали колосальні перемоги. Виникає питання: як такі катастрофічні наслідки перших місяців війни можна пов'язати з особистою впевненістю Сталіна в повній боєготовності Червоної армії [16, с. 59].

Оскільки нинішня неоголошена російсько-українська війна набуває затяжного характеру, вона вимагає від України раціонального використання своїх демографічних, економічних, ідеологічних та психологічних ресурсів. І хоча застосована росіянами стратегія війни на виснаження може зазнати краху внаслідок кардинальної зміни ситуації на фронті не на їхню користь, українське суспільство мусить бути готовим і до такого сценарію. Для того, щоб перемогти в цьому протистоянні, важливим є використання нашого історичного досвіду. [13, с. 108].

Військові аналітики останнім часом часто порівнюють російсько-український конфлікт із Першою світовою війною, пояснюючи це превалюванням тактики позиційного ведення бойових дій, де ключову роль відіграє артилерія. Утім, не менш цікаві й значущі аналогії можна знайти й на так званому «домашньому фронті» – концептуалізованим поняттям західних істориків («home front»). Воно стосувалося території, на якій після початку «тотальної війни» проживало цивільне населення, щоденно стикаючись із породженими воєнною добою проблемами [17, с. 4]. На думку автора, саме з 1915 р., коли попри масові очікування та ілюзії Перша світова війна остаточно перейшла в затяжну фазу, її кінцевий результат багато в чому визначався на «домашньому фронті». Тобто питання полягало в здатності тилового населення винести тягар війни без радикальних змін політичних настроїв, що, як показала історія, було зробити надзвичайно важко. У кожній місцевості проходила своя «фронтна лінія». Вона, звісно, відзначалася наявністю спільних рис з іншими локаціями того часу. Хоча, потрібно сказати, не лише в межах конкретної держави, адже повсякденна практика людей у воєнний час має закономірний характер. Водночас, не варто забувати й про зумовлену низкою чинників місцеву

Вторгнення Росії на територію України 24 лютого 2022 р. стало брутальним та неспровокованим початком загарбницької великої війни в умовах багатополлярної міжнародної системи. Вже впродовж перших днів кремлівські керманичі по-різному подавали й формулювали цілі війни проти України. Однак для нашої Батьківщини є цілком зрозумілим, що це загарбницька війна, що головною метою Кремля залишається руйнація України як незалежної держави та довільне розчленування її території шляхом анексії окремих районів чи створення квазидержавних маріонеткових утворень. Відтак, для України головна мета у війні полягає не лише у нейтралізації зовнішніх загроз існуванню держави та нації, але й відновлення повного державного суверенітету та територіальної цілісності у визнаних міжнародною спільнотою її кордонах 1991 р. Прагнення загарбників захопити Київ і встановити російський військовий та політичний контроль над усією територією України, а також масштабні жорстокості нападаючої сторони по всіх напрямках воєнних операцій об'єктивно змінили сприйняття російської загрози не лише з боку України, оголивши екзистенціальний характер багатоаспектного протистояння, але й спричинили відповідну реакцію з боку демократій Європи та світу [18, с. 7].

Важливу роль у забезпеченні перемоги України у війні проти російських загарбників та суверенних прав і територіальної цілісності Вітчизни покликана відіграти українська дипломатія, діяльність зовнішньополітичного відомства. І це стосується як поточних завдань розширення проукраїнської коаліції у світі, відновлення поваги до рівності прав незалежних держав, а також перспективних завдань досягнення прийнятного миру для України шляхом облаштування повоєнного устрою в Європі та світі. Адже певна пасивність чи навіть неохочість керівництва КНР, Індії та окремих лідерів європейських держав прийняти чітку проукраїнську позицію говорять про резерви та багато про що. Українській дипломатії слід працювати у контексті того, аби подолати різні стереотипи не лише минулого, але і нинішнього ставлення до російського ареалу. У цьому зв'язку актуалізуються завдання щодо реформування більшості міжнародних інституцій, а то і створення нових міжнародних союзів, спроможних захиститися від агресора, яким би підступним він не був. Головними аргументами вітчизняної дипломатії є нинішні та майбутні воєнні успіхи. Водночас Україна платить неймовірно високу ціну, убезпечуючи й країни демократичного світу від агресивних зазіхань нинішнього російського режиму. Тож голос Києва має лунає й слід забезпечити його адекватне сприйняття нинішніми світовими лідерами. Історичний досвід та нинішній перебіг подій засвідчують, що це нелегке завдання було у минулому і залишається нині. У нас існує тверда впевненість у тому, що Україна, яка очолює широкий міжнародний антиросійський фронт, досягне переконливих успіхів як на воєнному, так і на дипломатичному напрямках [18, с. 11].

Інформаційний фронт у контексті інформаційної війни. Поняття «інформаційна війна» безпосередньо пов'язане з поняттям «інформаційний фронт», котре розглядається як сукупність мережі соціальних комунікацій, які є полем проведення інформаційної війни. Воно надає можливість просторового уречевлення процесів та явищ інформаційної війни, причому мова йде як про суто військові, так і про кібернетичні й політичні лінії протікання цих процесів. Таке діалектичне співвідношення цих двох понять відображає взаємозв'язок між явищами, що кодуються під назвами «інформаційна війна» й «інформаційний фронт», а відповідні дослідження варто розглядати як відображення концептуальних спроб розкрити сутність і комплексний характер цього взаємовідношення [19, с. 162-163].

К.А. Федотенко наголошує, що аналіз наукових розвідок вітчизняних і зарубіжних дослідників дозволяє говорити про наявність потреби в теоретичному визначенні й осмисленні понять «інформаційна війна» й «інформаційний фронт», через їхнє співвідношення. Вчена зазначає, що вивчення наукових джерел засвідчує необхідність комплексного дослідження феномена інформаційної війни через поєднання різних контекстів її прояву, зокрема, військового, технологічного (кібернетичного), політичного, комунікативного, правового, психологічного та інших. Кожний з цих вимірів потребує окремої уваги фахівців, глибокого теоретичного осмислення. Звичайно, цей поділ не відтворює всієї повноти вимірів феномена інформаційної війни. Водночас важливим для методологічного осмислення є поєднання цих вимірів і конкретних умов, особливостей політичної й інформаційної культури громадян, ступеня розвитку інформаційної сфери того чи іншого суспільства, а також специфіки інформаційної політики й безпеки конкретної держави [19, с. 166-167].

Так, концептуальні акценти різних підходів дозволяють, на думку К.А. Федотенко, виокремити загальні виміри осмислення поняття «інформаційної війни», зокрема військовий, кібернетичний, політичний. По-перше, існує військовий вимір, що акцентує на нових важливих аспектах війни за умов інформаційної доби, що надає пріоритет обговоренню технологічного прогресу війни в епоху інформації. По-друге, кібернетичний вимір, що використовує математичні моделі для опису реалізації кібернетичних ідей у плануванні ефективної діяльності, спрямованої на досягнення конкретної мети, що надає пріоритет ролі комунікаційного менеджменту в контексті відповідних орга-

нізаційних питань. Третім, але не менш важливим, є політичний вимір, що розглядає інформаційну війну як практичний спосіб застосування «м'якої сили» в політичній комунікації, підкреслюючи, що вона є ефективним інструментом політики, який не варто недооцінювати. Окреслені виміри не є остаточними, зокрема доповнюються комунікативним, правовим, психологічним й надалі потребують уточнень і наукового аналізу. Разом з тим, вони певним чином дозволяють визначити структурні «змісти» концептуального конструкта «інформаційна війна», узгодити термінологію як у межах окремого його виміру, так і загалом [19, с. 166-167].

Для протидії інформаційній війні необхідно розробляти комплексну стратегію, яка включатиме політичні, правові, технічні й соціальні заходи. Узагальнюючи науковий доробок українських фахівців щодо осмислення проблеми інформаційної війни, слід наголосити на пріоритетності вивчення ними практичних проявів (форм, методів ведення) цього феномена через призму українського контексту й українського національного інтересу. Отже, потреба в теоретичному аналізі понять інформаційної війни й інформаційного фронту залишається. При цьому в повсякденному (ненауковому дискурсі) поширеним є отождествлення понять «інформаційна війна» й «інформаційний фронт» (див., наприклад [20; 21, с. 45-54], що, є значним концептуальним спрощенням. Саме тому подальше розрізнення (диференціація) цих понять у теорії й практиці є важливим дослідницьким завданням [19, с. 160].

Якщо узагальнити дослідження науковців феномена «інформаційна війна», можна виділити наступні позиції. Насамперед більшість авторів розглядає інформаційну війну як певний конфлікт (військовий, політичний, соціальний). З масштабним розвитком ЗМІ інформаційні війни мають шанси стати масовим явищем, а з розвитком кіберпростору природні/географічні межі ескалації таких конфліктів перестають бути відчутними. Іншими словами, інформаційні війни – це феномен інформаційного суспільства, який здебільшого існує й розвивається в кіберпросторі. Важливим при цьому є наголос на кіберпросторі як полі бою під час інформаційних воєн. Кіберпростір тут – це специфічний інформаційний простір, створений штучними системами обробки інформації. Однак різні інформаційні простори лише демонструють різні контексти явища, адже реальність інформаційної війни – це процеси, що відбуваються в інформаційному просторі, а при вивченні й розгляді її динаміки йдеться насамперед про обробку інформації як такої. Тим самим відповідні простори, у тому числі й кіберпростір, стають єдиним інформаційним фронтом, тобто полем, на якому розгортається інформаційна війна як певна конфліктна взаємодія між відповідними сторонами протистояння. Однак, як видається, диференціація феноменів «інформаційна війна» й «інформаційний фронт» впливає лише на важливість і актуальність вивчення таких процесів, але не на їх природу. Якщо одні дослідники розглядають кібернетичні атаки як прояви ворожих дій на інформаційному фронті, то інші трактують будь-які дії з обробки інформації як складову цього фронту, тож можна стверджувати, що з цього приводу не існує консенсусу [19, с. 162].

Битва наративів. Російська пропаганда намагається транспортувати низку деструктивних наративів із російського медійного простору в український: «рф окупує Харків, можливі повторні атаки на Харків і Київ»; «В Україні відбудеться масштабна мобілізація для поповнення “катастрофічних” втрат»; «Росія перехопила ініціативу на всіх фронтах» та ін. Харківські медійники у зазначений період перемогли у битві наративів, використовуючи такі стратегії: ігнорування російських наративів, спрямованих на те, щоб викликати у громадян почуття безвиході та бажання здати місто ворогу; просування позитивних регіональних терапевтичних наративів «Харків – моє місто», «Харків вистоїть, необхідно об'єднуватися для протидії ворогу» та національного – «Обстріли Харкова та інших міст України – воєнний злочин» [22, с. 329-330].

Лінгвістика давно вийшла за межі «класичної» науки й дедалі більше набуває прикладного характеру. Потрібність лінгвістичних підходів у системі аналізу подій інформаційного простору – сигнал загострення соціально-політичної або воєнної ситуації, що ми й спостерігаємо сьогодні. Так, поняття наратив, наративний дискурс із предмета філософських і лінгвістичних досліджень перетворилися на інструментарій інформаційного протистояння, про що свідчить виникнення метафори «битва наративів», яка поступово набуває термінологічного статусу. З початком повномасштабного вторгнення РФ в нашу Державу «битва наративів» відбувається щоденно на системному, національному і місцевому рівнях. Контент-аналіз наративних дискурсів дозволяє як спрогнозувати події в реальному просторі (загострення воєнної ситуації, можливі обстріли, напрями й теми комунікації на міжнародному рівні тощо), так й визначити стан національної стійкості суспільства. Необхідність дослідження ворожих наративних дискурсів, визначення алгоритмів позиціонування стратегічних наративів нашої Держави в глобальному інформаційному просторі є надзвичайно важливою [22, с. 329-331].

Фронт у літературознавчих наукових джерелах. Явище пограниччя в умовах бурхливих глобалізаційних процесів останніх десятиріч стало одним з пріоритетних в міждисциплінарних сту-

діях. Утім, його трактування досі видається дискусійним, хоча більшість науковців схиляються до думки, що фронтір насамперед заслуговує вивчення як ментальне виявлення на перетині функціювання різних культур. Формування таких локусів є наслідком рухливості адміністративних кордонів, залежних від історичних перипетій. Зазвичай тип лімінальної спільноти схильний до особливої траєкторії еволюції, що відбувається доволі швидко [23, с. 218]. Митці, що вплітають в ноосферу свої роздуми та почуття українською мовою, проживаючи за адміністративними межами сучасної України, зробили непростий екзистенційний вибір. Ці непересічні особистості заслуговують більшої уваги з боку дослідників, позаяк саме вони розсувають духовні кордони нашої Вітчизни, саме вони першими сполучають канали шукань національного письменства з європейським простором [23, с. 221].

А. Малиновський наголошує, що сьогодні надактуальним є вивчення механізмів і принципів утілення лімології, психології пограниччя, культурного помежів'я в літературному тексті. Цей антропологічний аспект безпосередньо відбитий у структурі надто знакового з погляду регіональної географії тексту Г. Квітки-Основ'яненка. Передовсім ідеться про вибір форми репрезентації національної минувшини, яка частково збігається з предметом зображення, побутованням історичного матеріалу у свідомості нащадків. Повість «Татарские набеги» супроводжується жанровим автокоментарем – «выдержки из памяти», що вказує на відносно вільний порядок розташування описів подій, компіляційне поєднання в межах нової цілості фрагментів власних творів і більшу відкритість до читача, намагання спільними зусиллями відновити в пам'яті трагічний перебіг історії. Категорія пам'яті в «Татарских набегах» актуалізує вплив історії на сучасність і, попри деяку аморфність, мозаїчність структури твору, націлена на віднайдення в архіві минулого, вилучення з нього граничних ліній і кордонів, між якими, власне, вирували бурхливі події модерної української історії [24, с. 242].

Інтерпретація повісті Г. Квітки-Основ'яненка «Татарские набеги» крізь призму теорії фронтиру передбачає розв'язання питання про своєрідність Слобожанщини як географічного, етноментального та культурного прикордоння. З методологічного погляду надто важливою є можливість застосування цієї теорії до колізій української історії, відвойовування Дикого поля, утворення культурного тигля як специфічного маркера фронтирної ідентичності. За допомогою кроскультурного аналізу вважаємо за доцільне дослідити механізми сполучення в тексті різних чинників (геополітичного, постколоніального, антропологічного) та їх об'єднання в перспективі історичної пам'яті. Визначення у творі ознак тексту фронтирного типу, безпосереднє співвіднесення його з харківським текстом сприятимуть виробленню типології способів і прийомів зображення прикордоння в українській літературі [24, с. 243].

Пограниччя ставало підґрунтям тієї мультикультурної ідентичності, завдяки якій дику орду переможено, Кримське ханство остаточно ліквідовано, а Слобідсько-Українську губернію перетворено на Харківське намісництво, майже ідеальну модель суспільного порядку й життєустрою. Фронтір слугує особливим маркером так званого харківського тексту української літератури, який доцільно досліджувати з позицій кроскультурного аналізу. Зіткнення Заходу і Сходу, Європи та Азії сприяє полікультурності, етнічному симбіотизму, білінгвізму як неодмінним характеристикам плавильного казана або культурного тигля. Питома вага різних етнічних елементів і культурних впливів відрізнялася в різні історичні періоди, але мультикультуралізм як ґрунт для співіснування різних спільнот у межах одного регіону завжди супроводжував кшталтування фронтирів, утворення нових просторових проміжків і переходів, семантичного й географічного помежів'я. Перспективи кроскультурного аналізу пов'язані з вивченням рухливості цих кордонів, із повсякчасною актуалізацією щоразу нових семантичних зсувів і з'явою неочікуваних значень і просторових поворотів [24, с. 249-250].

Статті, які радимо для прочитання:

1. Малиновський А. «Татарские набеги» Г.Ф. Квітки-Основ'яненка: від завоювання фронтирів до утворення культурного тигля. Проблеми гуманітарних наук. Серія: Філологія. 2021. Вип. 45. С. 240-251. С. 249-250.
2. Мартинов А.Ю. Війна як фактор історичної трансформації фронтирів. Проблеми всесвітньої історії. 2023. № 1. С. 7-18.
3. Нікічук В. Фронтір та його складові в історичній географії України. Чорноморська минувшина. 2021. Вип. 16. С. 113-118.

Висновки та міркування до яких приходимо в результаті наукового дослідження:

– **фронтір у найзагальніших масштабах.** Концепція фронтиру, розроблена американським істориком Ф.Д. Тернером, виходить за межі суто державного кордону. Це міжконтинентальне/міждисциплінарне явище, яке можна порівняти з діалектичною закономірністю переходу кількісних змін у якісні або навпаки. Фронтір символізує простір взаємодії та зіткнення інтересів/культур/

цивілізацій, де сильні поглинають слабких, де кордони впливу постійно зміщуються. Фронтир, як феномен і концепція охоплює глобальні політичні процеси, коли держави-гегемони нав'язують свою політику менш впливовим країнам. Поняття фронтиру має надзвичайно широкий спектр значень: від особистісного рівня, де йдеться про особисті межі та права людини (адже свобода однієї особи закінчується там, де розпочинається свобода іншої), до глобальних соціально-політичних, економічних і культурних трансформацій, які потребують глибокого наукового дослідження. Фронтир можна розглядати як зону перехрестя впливів – релігійних, культурних, соціально-політичних чи економічних, а також просторово-часових орієнтирів. Ця багатовимірність фронтиру проявляється у правових системах світу – романо-германській, англо-саксонській, традиційно-звичаєвій, де відмінності правових традицій створюють нові простори взаємодії та конфлікту. Фронтир – це одночасно зона конкуренції та співпраці, де відбувається змагання ідей, технологій і культур. Це своєрідний «гольфстрім» постійного суперництва та взаємного впливу, де кожен прагне зробити свій внесок у покращення світу чи його знівечення в економічному, соціальному та культурному аспектах. Фронтир є комплексним, багатограним явищем, яке вимагає дослідження у рамках між-дисциплінарної парадигми. Він визначає зони комфорту, стабільності та рівноваги, які формують непохитність державного суверенітету. Як кажуть, «чужа хата – темний ліс» або «до чужого монастиря зі своїми правилами не йдеш» – таким є закон фронтиру: він має власну логіку, межі та правила, які для одних можуть бути святиною, а для інших, аборигенних суспільств нормою через незнання, хибності релігійних норм чи інших пріоритетів. Вплив же на такі стани чи не завжди піддається протистоянню.

Фронтир у рамках кримінологічної парадигми. У рамках богословської парадигми феномен фронтиру постає як універсальний принцип, що охоплює всі нації та народи, базуючись на духовно-ціннісних орієнтирах. Існує безліч інтерпретацій правди, але Істина залишається єдиною – це Бог. У цьому контексті фронтир символізує межу між добром і злом, праведністю та гріхом. Подібно до повітря, яке ми не бачимо, але відчуваємо його присутність, фронтир є невидимим, однак його порушення призводить до конфліктів і війн. Справжнє соборне громадянське суспільство можна збудувати лише через наполегливу працю та дотримання праведних життєвих принципів. В Україні фронтир набуває особливого змісту протистояння Заходу і Сходу у загальнодержавному та загальносвітовому контексті. Ми не прагнемо чужих земель, однак своє боронимо непохитно. Фронтир є динамічним явищем, бо кожне село, місто, регіон мають свої унікальні національно-культурні особливості й традиції. У добу інформаційної свободи кордони фронтиру стають більш ідеологічними, аніж географічними. Ми маємо змогу вчитися у світі – переймати досвід, як жити, творити, працювати та досягати успіху. У кримінології термін «фронтир» набуває особливого значення завдяки дослідженням Ю.В. Орлова про фронтирну злочинність. А в межах кримінології фронтир можна розглядати як простір боротьби зі злом на рівні помислів, де зло можна викоринити ще на стадії його зародження через свідомість. Такий фронтир може бути відображеним і в державно-правових механізмах. Фронтир – це не лише лінія зіткнення чи кордон, а й наратив боротьби за правду, справедливість і традиційні цінності. Це духовний опір неправді, гріху та несправедливості. Усвідомлення фронтиру як феномену відкриває шлях до соціально-економічного розвитку, поширення продуктивної культури на інші нації та утвердження моральних орієнтирів. Прагнення Царства Небесного починається зі збереження свого духовного стану, піклування про безсмертну душу та боротьби за Істину. Україна споконвіку була ареною зіткнення цивілізацій і культур. Від монголо-татарського ярма, Речі Посполитої, більшовицьких репресій і голодоморів, тотальної заборони релігії, – історія нашого народу позначена болем і боротьбою. Водночас наша сила – в єдності, у вірі, культурі та духовному фронті. Як казав Т.Г. Шевченко: *«І чужого навчайтесь, й свого не цурайтесь»*. Цей заклик – дороговказ для вивчення та осмислення феномену фронтиру. Міцність духовного фронту є запорукою національної цілісності. Якщо науковий і дослідницький фронт працюватиме належним чином, суспільство зможе не лише вистояти перед викликами, а й порадити державним діячам, як відрізнити добро від зла. У такому випадку матимемо шанс стати частиною високорозвиненого світу, залишаючись вірними своїм духовним цінностям та ідеалам. Адже велика держава – це та, яка велика в очах Божих своєю праведністю.

Стосовно державно-церковних відносин в історичній ретроспективі. Сучасний світ стає свідком агресивної експансії росії, яка розширює свої фронтири на території України. Що ж є рушійною силою цих процесів? Насамперед – ідеологічна/релігійна складова, адже російська історична ідентичність нерозривно пов'язана з Київською Руссю та її духовним центром – містом Києвом. Подібно до того, як Константинополь, колись центр православного світу, нині живе у спогадах минулого, перетворившись на Стамбул із нечисленними православними храмами, так і імперські амбіції, що ставлять політику вище за духовність, ведуть до втрати територій і занепаду впливу Церкви. Історія свідчить: коли Церква перетворюється на політичний інструмент, благодать Божа відступає,

і держава втрачає цілісність. Тому особливе покликання церковних ієрархів – патріархів, єпископів, священників – бути голосом Божим у суспільстві, наставляючи правителів на шлях істини та справедливості. Прикладом такої симфонії між Церквою та державою є епоха імператора Костянтина Великого та його матері, святої Єлени. Прийняття Міланського едикту 313 року стало особливою віхою у відносинах державної влади та Церкви, заклавши основу для благочестивого державного устрою та державно-церковних відносин на засадах симфонії та гармонії. Щороку у Неділю Торжества Православ'я Церква прославляє багатьох визначних постатей в історії Церкви Христової. Водночас, засуджуються зі словами «Анафема» еретичні вчення, що спотворювали Істину Христову. Ці слова лунають як заклик до збереження симфонії між державою та Церквою, адже саме розрив цієї гармонії призводить до потрясінь, воєн і хаосу. Сьогодні росія веде проти України не лише воєнну, а й релігійно-ідеологічну війну, нав'язуючи концепцію «руського миру», де Київ – «мати городів руських» – посідає ключове місце. На жаль, патріарх московський Кирило, замість того, щоб засудити агресію, підтримав її, освятивши союз Церкви та держави у війні проти братнього народу. Це нагадує біблійні історії про Каїна й Авеля, Давида та Голіафа. Сили нерівні, але наша надія – у Божій милості. Тому молитовний фронт набуває особливого значення. Спільні екуменічні молитви, молитовні сніданки та єднання у проханні за мир стали традиційними у багатьох державах, однак пропри все слід триматися однієї Істини, православ'я вічного, святого і непереможного на наших землях ось уже понад тисячу років. Свобода совісті та релігії повинна залишатися непорушною основою демократичного суспільства, особливо в Україні, де духовна спадщина є основою державотворення. Важливо будувати «софійську симфонію», що відображає гармонію між державою та Церквою, де кожна зі сторін діятиме злагоджено та з повагою до своєї місії. У такому союзі неможливо перемогти ані державу, ані Церкву. Благословення предстоятеля, єпископа чи священника, дане на державні справи, є великою духовною силою на будь-якому фронті. Лише в узгодженні інтересів держави та Церкви, у спільному служінні правді та справедливості, можна досягти справжнього успіху та перемоги.

Висновок. Таким чином, оборонний фронт є критично важливим для національної безпеки. Україна як фронтрна нація змушена відстоювати свою незалежність у боротьбі з експансіоністською політикою росії. Оборонний фронт у сучасних умовах передбачає комплексний підхід. Кримінологічний вимір фронтиру виявляється через поєднання духовного та правового аспектів у боротьбі зі злочинністю. Події сучасної війни мають історичний прецедент, адже Україна впродовж століть була ареною зіткнення різних цивілізацій. Це вимагає усвідомлення важливості історичного досвіду у формуванні стратегій майбутнього розвитку. Ефективне функціонування правової системи є важливим інструментом підтримки стабільності фронтиру. Корупція, неефективне управління та слабкість правоохоронних органів можуть призвести до посилення внутрішніх загроз, що ставить під загрозу національну безпеку. Відновлення довіри до державних інституцій та забезпечення правової відповідальності є ключовими умовами для зміцнення української державності. Перспективи подальших досліджень феномену фронтиру охоплюють аналіз впливу війни на зміну фронтних меж, соціальну динаміку та міжнародні відносини. Важливим напрямом є також дослідження інформаційного фронтиру, стратегій комунікації та боротьби з пропагандою.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Нікічук В. Фронтір та його складові в історичній географії України. *Чорноморська минувшина*. 2021. Вип. 16. С. 113–118.
2. Тернер Ф. Значення фронтиру в американській історії. *Україна модерна. Пограниччя. Окраїни. Периферії*. 2011. № 18. С. 11–46.
3. Винарчук Т.В. Національний контекст концепції фронтиру в українській історіографії. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2013. Вип. 36. С. 211–217.
4. Melnyk Viktor. Chapter Two: Tradition and Nation in Political Anthropology: The Ukrainian Ethno-historical Context. The Process of Politicization: How Much Politics Does a Society Need? CGS Studies vol. 5. / Edited by Wieslaw Waclawczyk and Adam Jarosz. Newcastle upon Tyne : Cambridge Scholars Publishing, 2017. Pp. 23–44.
5. Мельник В. Політична антропологія українського державотворення: традиції правосуб'єктності, суверенності та інтеграції в межах тюрко-візантійського фронтиру. *Юридичний вісник*. 2021. № 2. С. 7–35.
6. Орлов Ю.В. Фронтрна злочинність: поняття, ознаки. Харківський національний університет внутрішніх справ: 25 років досвіду та погляд у майбутнє (1994–2019 рр.): зб. тез доп. на міжнар. наук.-практ. конф. до 25-річчя створення ун-ту (м. Харків, 22 листоп. 2019 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2019. С. 334–336.

7. Орлов Ю.В. Повоєнний транзит України: матриця криміногенних ризиків перехідного правосуддя. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. № 32 (2), 2024. С. 180–231. <https://doi.org/10.32631/vsa.2024.2.13>.
8. Мартинов А.Ю. Війна як фактор історичної трансформації фронтів. *Проблеми всесвітньої історії*. 2023. № 1. С. 7–18.
9. Кулеба Д. Зміцнюємо дипломатичний фронт заради перемоги України. *Україна дипломатична*. 2022. Вип. 23. С. 7–11.
10. Волохова І.В., Волохов В.А. Основні виклики та напрями роботи логістичного фронту. *Вісник економіки транспорту і промисловості*. 2023. № 81-82. С. 34–41.
11. Кресін О.В. Міжнародний експертний круглий стіл «Деокупація. Юридичний фронт». Правова держава. 2023. Вип. 34. С. 818–820.
12. Койбічук В.В., Дрозд С.А. Фронтірний аналіз соціально-демографічних даних. *Приазовський економічний вісник*. 2021. Вип. 5. С. 173–178.
13. Герасимов Т.Ю. Кам'янець-Подільський і війна на «домашньому фронті» (1915–1917 рр.): повсякденний аспект. *Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]. Серія: Історія*. 2023. Вип. 44. С. 108–113.
14. Філіппенко Р.І., Савченко Н.М., Куделко С.М., Малютіна О.К. Історія України: навч. посіб. Київ: Альтера, 2013. 353 с.
15. Патрилак І. Бої за Україну в 1941–1942 рр.: провал «стратегічної оборони» // Від Рейхстагу до Івдзими. У полум'ї війни. Україна та українці у Другій світовій / В. В'ятрович, С. Громенко, М. Майоров та ін. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2017. С. 48–60.
16. Малютіна О.К., Малютін К.З. Трагедія Південно-Західного фронту: Київська катастрофа 1941 р. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2022. № 4. С. 58–68.
17. Proctor, T.M. *Civilians in a world at war, 1914–1918*. New York: New York University Press. 2010. 363 p.
18. Кудряченко А.І. Україна, яка очолює широкий міжнародний антиросійський фронт, досягне переконливих успіхів як на воєнному, так і на дипломатичному напрямках. *Проблеми всесвітньої історії*. 2022. № 2. С. 7–11.
19. Федотенко К.А. «Інформаційна війна» та «інформаційний фронт»: наукове осмислення понять. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2023. № 3. С. 157–170.
20. Що таке «Інформаційний фронт» та чому він важливий? URL: [https:// deepstateua.com/shcho-takie-informatsiini-front-ta-chomu-vin-vazhlivii/](https://deepstateua.com/shcho-takie-informatsiini-front-ta-chomu-vin-vazhlivii/) (дата звернення: 03.03.2025).
21. Ніколаєнко Н. Інформаційний фронт російсько-української гібридної війни. *Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії*. 2022. № 1(12). С. 45–54.
22. Компанцева Л.Ф. «Битва наративів» як маркер гібридної війни (контент-аналіз інформаційного простору Харківщини). *Записки з українського мовознавства*. 2024. Вип. 31. С. 329–340.
23. Кочерга С.О. Самобутність ліричної героїні Марусі Няхай у контексті рецепції українсько-словацького фронтиру. *Закарпатські філологічні студії*. 2023. Вип. 31. С. 217–221.
24. Малиновський А. «Татарские набеги» Г.Ф. Квітки-Основ'яненка: від завоювання фронтів до утворення культурного тигля. *Проблеми гуманітарних наук. Серія: Філологія*. – 2021. Вип. 45. С. 240–251.